

Sociální práce jako dimenze speciálněpedagogické intervence

Věra Vojtová¹

Klíčová slova

Porucha chování, kvalita života, ústavní výchova, sociální práce, speciálněpedagogická intervence, výzkum.

Anotace

Změny pojetí postižení v medicínském konceptu zdraví a nemoci ve smyslu jeho vnímání z pohledu kompetencí a fungování jedince ve společnosti posílily hodnotu vzdělání a vzdělanosti pro kvalitu života v dospělosti. V našem příspěvku se orientujeme na mladé lidi, kteří z důvodu poruchy chování strávili několik let ve výchovném ústavu. Prezентujeme výzkum, který dokládá z vlastní perspektivy těchto lidí potřebu sociální práce ve speciálněpedagogických intervenčních procesech v podmínkách ústavní výchovy a v jejich provádění při přechodu do života.

Úvod

Vysoký stupeň sociální determinace poruchy chování u dětí spolu se změnami pojetí postižení z pohledu kompetencí a fungování jedince ve společnosti (WHO, 2001) ukazuje na základní problémy speciální pedagogiky etopedie v praktické rovině. Zasahují do třech základních oblastí (Vojtová, 2010). První z nich se vztahuje k **postojům pedagogické veřejnosti** k problematice poruch chování, která nevnímá životní situace a postoje dětí s poruchami chování ke vzdělávání jako výzvu (srov. UNESCO, 1994), ale spíše jako překážku pro výuku a učení ostatních (srov. Hillenbrand, 1999, Říčan, 2004). **Vyloučení** ze školy bez poskytnutí intervence (Vojtová, 2011) bývá proto nejčastějším řešením při výskytu takového žáka ve škole (Meijer, 2005). K tomuto fenoménu se vztahuje druhá oblast problémů oboru a to je **umíst'ování a dlouhodobé setrvávání dětí v institucionální výchově a střídání institucí**. Podle našeho výzkumu z roku 2010 činí doba strávená v ústavní (ochranné) výchově průměrně desetinu z délky života dětí² a více než 34 % dětí vystřídá 3 a více zařízení (Vojtová, 2011). Není však výjimkou, že děti jsou v různých zařízeních pro ústavní a ochrannou výchovu po dobu 8-9 let, některé i 17 let (MVČR, 2007). Třetí problematická

¹ Masarykova Univerzita, Pedagogická fakulta: katedra speciální pedagogiky, Poříčí 9, Brno, CZ

² Sledovali jsme 296 respondentů ve školských institucích pro výkon ústavní a ochranné výchovy.

oblast praxe etopedie je spojena s *profesní přípravou dětí v institucionální péči*. Šíře a škála nabídky je omezena, výkon ústavní a ochranné výchovy je limitován plnoletostí dětí.

Speciálněpedagogická a sociální práce v institucionální výchově

Vymezená problematika i její charakteristika dokládá potřebu holistického náhledu a multidisciplinární spolupráce při edukaci dětí s poruchami chování. Na poli sociální práce a speciální pedagogiky se nabízí styčné oblasti především v období přechodu mladých lidí po ukončení ústavní výchovy do života. Stěžejní úkoly sociální práce vidíme ve zlepšování kvality života mladých lidí ve smyslu jejich *společenského začlenění*; úkoly speciální pedagogiky zase v *individuální podpoře a posilování kompetencí* jedinců v ústavní výchově pro život včetně jejich vzdělávání a profesní přípravy. Smysluplnost průniku sociální práce a speciálněpedagogické intervence podtrhují dílčí výstupy z výzkumů v tomto příspěvku³. Sdružuje data ze čtyř šetření ve výchovných ústavech pro mládež realizovaných v letech 2009–2011. Jejich cílem bylo analyzovat kvalitu začlenění a fungování mladých lidí po ukončení ústavní (ochranné) výchovy v běžném životě a vymezit doporučení pro aplikaci holistického přístupu v praxi ústavní výchovy. Ve výzkumu jsme vycházeli z perspektivy samotných mladých lidí, kteří strávili část svého života v ústavní výchově z důvodu poruchy chování. Měřítkem kvality jejich začlenění a fungování byla přitom dvě kritéria a) jejich spokojenost, b) představa výzkumníků opírající se o obecné obrazy kvality života. Triangulací dat a metod jsme získali podklady pro následnou interpretaci výstupů z šetření. Vyzdvihujeme zde aspekty dokládající význam, potřebu a logiku propojení speciálněpedagogické a sociální práce při intervenci a rehabilitaci mladých lidí s poruchami chování v podmínkách ústavní a ochranné výchovy. Základní metodou sběru dat byl vedle analýzy dokumentace výchovných ústavů strukturovaný rozhovor. Celkový počet respondentů šetření byl 58, z toho 5 chlapců⁴. Data z dokumentace sloužila jako zdroj informací o potenciálních respondentech výzkumu. Respondentům zanikla ústavní (ochranná) výchova minimálně 5 roků před naším šetřením. Oslovili jsme je a požádali o účast na výzkumu. V rozhovoru jsme sledovali indikátory v doménách: bydlení, sociální opory po odchodu z ústavní výchovy, pracovního začlenění, vlastní rodiny, spokojenosti s životní situací, ekonomické situace. Volně jsme nechali respondenty zhodnotit život v ústavní výchově. V příspěvku prezentujeme vzhledem

³ Byly realizovány v rámci výzkumného záměru Pedagogické fakulty MU id. č. MSM0021622443 "Speciální potřeby žáků v kontextu Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání" prof. PhDr. Marie Vítkové, CSc.

⁴ Výrazná převaha dívek byla způsobena jednak výběrem zařízení, jednak i malou ochotou chlapců rozhovor poskytnout.

k požadavkům na jeho rozsah výstupy z prvních tří domén. V souvislosti s vysoce osobním charakterem zjišťovaných dat se nám nepodařilo získat ode všech respondentů údaje ke všem sledovaným oblastem. Přesto si myslíme, že získané údaje jsou významné a inspirativní pro budoucí praxi i výzkum v oborech speciální pedagogiky i sociální práce. Vzhledem k rozsahu příspěvku uvádíme vybraná zajištění, která potřebu propojení speciálněpedagogické a sociální práce v rámci intervenčních aktivit v podmínkách institucionální výchovy dle našeho názoru akcentují.

Bydlení

Bydlení přímo souvisí s kvalitou života. Bydliště je základním prostorem pro sociální začlenění, poskytuje mladým lidem po odchodu z institucionální výchovy příležitost pro získávání popř. korekci zkušenosti s vlastním chováním a s reakcí ostatních lidí. Teorie resilience spojuje místo bydlení s prostorem možné komunitní opory (srov. Cipani, Schock, 2007), která zvyšuje šance pro úspěšnou adaptaci a zvládání krizových životních situací v životě. Bydlení je tedy důležitým aspektem úspěšného přechodu mladých lidí do života po ukončení ústavní a ochranné výchovy.

	Po odchodu z VÚM	Po 3 a více letech
Vlastní bydlení	1	11
Bydlení u rodičů	29	12
Bydlení s příbuznými	2	6
U přítele	5	6
U kamarádů a kamarádek	0	4
Bydlení v podnájmu	0	3
Příležitostné přespávání, ulice	10	6
Ve výkonu trestu odnětí svobody	0	2
Azylový dům, Centrum sociální prevence – CESOP	2	0
Celkem odpovědí	49	49

Tabulka 1: Podmínky pro bydlení

Většina respondentů našeho šetření se po ukončení institucionální výchovy uchýlila k rodičům. Původní rodina by se podle toho mohla jevit jako nejvhodnější prostředí; ale v mnoha případech nemají mladí lidé jinou možnost. Vynucenost tohoto řešení ukazují čísla po třech letech, kdy u rodičů bydlelo již jen 12 respondentů. Dokládá to i následující výpověď šetření Veselé (2010), která se zabývala představami dívek v ústavní výchově o budoucím

životě: „radši bych byla bezdomovcem než jít domů“, „k mamce nechci, s tou nemáme dobrý vztahy.“ „No já bych chtěla, abych... nemusela bejt doma. Nechcu bydlet u rodičů. Chcu bydlet jako sama.“ Komplikace životní situace spojené s bydlením s blízkými příbuznými dokresluje i případ jedné z respondentek našeho šetření. *Dívka se po ukončení ústavní výchovy, kde byla od svých 14 let, navracela do domu, kde bydlela společně s matkou, než zemřela, později s babičkou (do svých 12 let). V domku bydlel již v té době i její nevlastní bratr s rodinou, kterého neviděla od svých pěti let. Byl to pro ni naprosto neznámý člověk. Cítila se v domě nežádoucí a využívaná k domácím pracem a k hlídání bratrovy dcery. Raději odešla do azylového domu...* V uváděných datech bychom jistě našli mnoho indicií pro další úvahy a interpretace jako např. vysoký počet bezdomovectví mezi respondenty, nízké využívání sociálního bydlení.

V rámci speciálněpedagogické intervence v průběhu ústavní výchovy získávají mladí lidé znalosti o kultuře a hygieně bydlení, učí se o byt pečovat, v některých zařízeních se učí řešit i problémy s financováním bydlení. Na poli sociální práce by měli také procházet přípravou k posilování kompetencí pro vyjednávání s úřady při hledání bydlení. Z našeho šetření však vyplývá jako nejaktuálnější potřeba spolupráce speciálněpedagogické a sociální práce *při zvládnutí situací spojených s bydlením a při vytváření nových alternativních příležitostí pro bydlení* mladých lidí po přechodu z institucionální výchovy do života. Za nejvhodnější považujeme takové formy, které by umožňovaly mladým lidem převzít odpovědnost za své další směřování do vlastních rukou. Nabídka chráněného bydlení ve startovacích bytech za současné strukturované podpory a provázení mladých lidí by mohla být jednou z nich⁵.

Sociální opora po odchodu z výchovného ústavu

Sociální opora je pro každého člověka významná především v kritických životních situacích (srov. Barr, Parret, 2001). Zajímalo nás tedy, od koho se respondentům dostávalo opory po ukončení ústavní (ochranné) výchovy. Většina z nich ji našla v některé osobě z vlastní rodiny, popřípadě z přátel. Sociální pracovnice naplňovaly tuto úlohu pouze ojedinele.

Pomoc rodiny	26
Pomoc přátel	7
Pomoc sociálních kurátorů	4
Zvládli bez cizí pomoci	10
Situaci života zvládají s velkými obtížemi bez opory	6

⁵ Příklady můžeme hledat nejen v cizině jako např. ve Francii, ale i v Dětském domově se školou v Jihlavě.

Nechtější žít podle norem společnosti	2
Celkem odpovědí	55

Tabulka 2: Sociální opora

Této situaci odpovídají i výpovědi dívek z výzkumu Veselé (2010): „*Asi by mi pomohla mama, druhá babička, tata nevlastní a tak rodina, ale od některých pomoc nechcu. Ani od taty vlastního. Poradit by mně mohla i mamka, ale hlavně bych chtěla pomoci od babičky a od přítele.*“ Ukazují však také na nejistoty v očekávání, zda si oporu najdou, strach z budoucích rizik a vlastní schopnosti je zvládat: „*...Tady jsem spokojená. Tady, když něco potřebuju, tak to za mě všechno vyřizujou, což jako doma nebudou, to budu muset sama. Taky si budu muset sama všechno platit, už za mě nikdo nic platit nebude. Takže samostatného života se spíš bojím. ... Mám strach, jestli se užívím, mám strach, jestli budu mít, kde spát, co jíst, prostě jestli to bez těch osob tady zvládnou.*“

Na poli speciálněpedagogické práce zde vidíme možnosti v posilování sociálních kompetencí mladých lidí v rámci intervenčních aktivit. Na poli sociální práce se ukazuje potřebnost následného provázení mladých lidí po ukončení ústavní výchovy. Možnost vícestupňového poradenství v otázkách každodenního života, stejně jako příležitost konzultovat krizové situace by těmto mladým lidem umožnily zvládat problémy spojené se samostatným životem. Existence kontaktních míst následné podpory, popřípadě jasná nabídka „otevřených poradenských center“ ve výchovných ústavech s pravidelně nastavenou nabídkou konzultačních dnů by mohly být určitým řešením pro eliminaci obav mladých lidí z budoucnosti. Zvýšily by jejich šance na následnou intervenci v případě krizové životní situace dosáhnout.

Pracovní začlenění

Pracovní začlenění ovlivňuje kvalitu života člověka především ve dvou dimenzích: jednak v dimenzi spokojenosti s vlastními kompetencemi a potřebností; dále pak v dimenzi ekonomického zajištění a finanční nezávislosti. Přímo pak souvisí s úrovní dosaženého vzdělání. Středoškolské vzdělání je v České republice spojeno s až o 20% vyšším výdělkem (OECD, 2009). Dostávají děti v ústavní výchově možnost na středoškolské vzdělání dosáhnout? Někdy ano, někdy ne. Dobrá zpráva je, že tato příležitost není již závislá jen na nabídce škol, které jsou součástí zařízení, ale na vstřícnosti a „osvícenosti“ pedagogů, kteří tato zařízení řídí. Horší zpráva je, že je závislá na schopnosti dětí řídit své chování, absence finančních prostředků neumožňuje zajistit jejich provázení do škol a přímo je při vzdělávání podporovat, pokud nemají ještě upevněné stereotypy očekávaného chování. I přestože mnohá

zařízení dětem možnost vzdělávat se ve školách mimo ústav poskytují a nabídka je pak srovnatelná s tou pro populaci mimo ústavní výchovu; její využívání je však menší než by být mohlo. Omezení bývají vedle neschopnosti dětí „fungovat“ mimo dosah přímé podpory pedagogů výchovného ústavu spojena také s dojížděním. Zde se podepisuje dědictví minulosti, kdy výchovné ústavy a dětské domovy se školou bývaly často zřizovány v odloučených lokalitách.

Pracují	30
Mateřská dovolená	2
Prošli rekvalifikací	2
Práci se získat nepodařilo	10
Práci nehledali	10
Nelegální způsob obživy	2
Celkem odpovědí	56

Tabulka 3: Pracovní zapojení

Veselá (2010) zmiňovala velké rozdíly mezi dívkami v přístupu k budoucí profesi před ukončením ústavní výchovy. Některé si práci domlouvají již s předstihem, jiné nemají nejmenší tušení, zda vůbec nějakou práci najdou; některé chtějí hledat nejprve brigádu a až poté stálé místo. Nereálné představy o vlastních možnostech ilustruje výpověď jedné z respondentek: *„Budu chodit do práce. (...) Já? Kosmetičku, ale ... tak na to asi nebudu mít no. Ale chtěla bych dělat kosmetičku nebo dělat u dětí, strašně mě prostě baví ... prostě jako, že bych chtěla dělat u dětí, no. Ve školce nebo tak...s mou školou budu dělat tak uklízečku leda, nebo skladníka nebo něco.“*

Výstupy z výzkumů ukazují na poměrně dobré uplatnění mladých lidí na trhu práce. Respondenti uváděli, že období, kdy nemohli najít práci, bylo nejtěžším obdobím po ukončení ústavní výchovy. Mnozí řešili svou situaci brigádními poměry, někteří rekvalifikací. Pouze jedna dívka uvedla, že měla v práci potíže z důvodu dřívějšího pobytu ve výchovném ústavu, ostatní respondenti „nálepkování“ nepocíťovali. Opakovaně však respondenti zmiňovali potíže s komunikací a s pomalostí v pracovním procesu, za které byli kritizováni, popř. propuštěni.

I v této doméně vidíme styčné body pro spolupráci speciálněpedagogické a sociální práce především v oblasti přípravy pro profesní začlenění, oporu a poradenství. V podmínkách ústavní výchovy vnímáme jako stěžejní úkol spolupráce zvýšit informovanost mladých lidí o obsahu různých profesí, posílit profesní kompetence realizací praxe (popřípadě brigád) na

běžných pracovištích. Smysluplně se nám jeví spolupráce obou profesí ve dříve zmíněném poradenském centru především při podpoře strategií pro rozhodování o profesi, při nácviku vstupních pohovorů, komunikaci s úřady, orientaci v pracovních nabídkách atd.

Závěr

Potřebu mezioborové spolupráce speciální pedagogiky a sociální práce vnímáme jako nezbytnou především na poli intervence a podpory dětí v ústavní a ochranné výchově a jejich následného doprovázení při přechodu do života. Jako nejpotřebnější oblasti jsme na základě našich výzkumů realizovaných z perspektivy mladých lidí, kteří v ústavní výchově část svého života prožili, identifikovali tři oblasti: bydlení, sociální oporu a pracovní začlenění.

V podmínkách ústavní výchovy vidíme v *doméně bydlení* pro spolupráci speciální pedagogiky a sociální práce jako významný úkol připravit mladé lidi na vyjednávání s úřady při hledání bydlení – zvýšit jejich informovanost o systému a posilovat jejich kompetence k vyjednávání, ke sběru argumentů, k vyplňování dotazníků a formulářů, ke komunikaci s úřady atd. Jako nejpotřebnější se nám však jeví *spolupráce speciálněpedagogické a sociální práce pro hledání alternativních příležitostí pro bydlení* mladých lidí po přechodu z institucionální výchovy do života. V *doméně sociální opory* vidíme na poli speciálněpedagogické práce v ústavní výchově potřebu posilovat sociální kompetence mladých lidí v rámci intervenčních aktivit, např. modelový nácvik různých problémových situací, jejich vyhodnocování, hledání opory pro jejich řešení atd. Úkoly sociální práce jsou dle našeho názoru spíše v *následném provázení* mladých lidí po ukončení ústavní výchovy, zde vnímáme i potřebu úzké spolupráce obou oborů. V *doméně profesního začlenění* vidíme stěžejní úkol spolupráce speciálněpedagogické a sociální práce v podmínkách ústavní výchovy ve zvyšování povědomí mladých lidí o *profesních možnostech a příležitostech* a v posílení strategií důležitých pro rozhodování o profesi a pro získání pracovního místa.

Jako nejvhodnější a nejvíce smysluplná forma spolupráce speciálněpedagogické a sociální práce se nám jeví model „*pracoviště následného poradenského centra*“, které by fungovalo jako kontaktní místo následné podpory s pravidelně nastavenou nabídkou konzultačních dnů, popřípadě s vymezeným víkendem „otevřené intervence, opory, poradenství, konzultace...“ v měsíci. Mladí lidé by po odchodu z ústavní výchovy věděli, kde a kdy mohou konzultaci a oporu hledat; nepřicházeli by do cizího prostředí, navazovali by na víceméně známé sociální kontakty atd. Nebyli by závislí na nekompetentní a neodborné „radě z ulice“, nebyli by ponecháni sami sobě. Centra by nabízela vícestupňové poradenství v otázkách každodenního života a poskytovala by krizovou intervenci v obtížně řešitelných situacích života.

Literatura:

BARR, R.D., PARRETT, W.H. Hope fulfilled for at-risk and violent youth. 2nd ed. Boston: Allyn and Bacon, 2001.

CIPANI, E., SCHOCK, K. *Functional Behavioral Assessment, Diagnosis, and Treatment: A Complete System for Education and Mental Health Settings*. Springer Publishing Company, LLC, 2007.

HILLENBRAND, C. *Einführung in die Verhaltensgestörtenpädagogik*. 1.Auf., Ernst Reinhardt Verlag, München: 1999.

MEIJER, C. *Inclusive Education and Classroom practice in Secondary Education*. Middelfart: European Agency for Development in Special Needs Education, 2005.

ŘÍČAN, P. *Cesta životem*. 2. Přeracované vyd. Praha: Portál, s. r. o. 2004.

UNESCO, *The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education*, World Conference on Special Needs Education: Access and Equality, New York: 1994.

Veselá, Z., E. Přejchod do samostatného života po dosažení zletilosti u klientek výchovných ústavů. Diplomová práce, vedoucí Vojtová. V. MU, Pdf, Brno: 2010.

VOJTOVÁ, V. *Inkluzivní vzdělávání žáků v riziku poruch chování a s poruchami chování jako perspektiva kvality života v dospělosti*. Brno: Muni Press, 2010.

VOJTOVÁ, V. *Dilemata podpory a intervence žáků s poruchou chování v období před uložením ústavní výchovy*. in: BARTOŇOVÁ, M., VÍTKOVÁ, M., et al. *Vzdělávání žáků se vzdělávacími potřebami V. Education of Pupils with Special Educational Needs V*. Brno: Paido, 2011.

WHO, *ICF Introduction, ICFIDH-2, resolution*. WHA54.21: Geneva: 2001. [cit. 2005-05-03].

Dostupné na: [www: who.int](http://www.who.int).

Kontakt:

doc. PhDr. Věra Vojtová, Ph.D.

Masarykova Univerzita, Pedagogická fakulta: katedra speciální pedagogiky.

Poříčí 9, Brno, Česká republika

00 420 549497283

vojtova@ped.muni.cz